

მეორე კავშირებითის ფორმათა წარმოების ზომი
საკითხი თანამედროვე ქართულში

მეორე კავშირებითს ახალ ქართულში სამი სუფიქსი აწარმოებს: -ა (მოგვლ-ა, გავტრ-ა...), -ე (გავებ-ე, დავებრდ-ე...) და -ო (გავაკე-თ-ო, დავხატ-ო...). ერთი ნაკვეთის მაწარმოებელ სუფიქსთა სიმრავლე სამეცნიერო ლიტერატურაში მეორეულ ფაქტად მიიჩნევა. გაზიარებულია თელსაზრისი, რომლის მიხედვითაც მეორე კავშირებითის ძირითადი, პირვანდელი ფორმანტი -ე სუფიქსია¹.

მეორე კავშირებითის უძველეს, პირვანდელ მაწარმოებლად -ე სუფიქსის მიჩნევა შესაბამისად სვამს საკითხს -ა და -ო სუფიქსთა მეორეულობის, გვიანდელობის შესახებ. თუმცა სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვევით არაფერია თქმული -ა და -ე ფორმანტთა ურთიერთმიმართების თაობაზე, კერძოდ, -ა სუფიქსი -ე-ს ფონეტიკური ვარიანტია თუ თავისთავადი, დამოუკიდებელი აფიქსი, ისტორიულად სხვა დანიშნულებისა, რომელმაც შემდგომ შეიძინა კავშირებითობის ფუნქცია.

რაც შეეხება II კავშირებითის -ო სუფიქსს, მკვლევართა უმეტესობა მას ფონეტიკურ ნიადაგზე წარმოქმნილად მიიჩნევს. აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს ის, თუ როგორია გააზრებული ამ სუფიქსის მიღების გზა. ნ. ნარის აზრით, -ო სუფიქსი ფუძისეულ ვ-სთან კავშირებითის -ა სუფიქსის შერწყმის შედეგადაა მიღებული². ამ მოსაზ-

¹ არნ. ჩიქობავა, რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველ ქართულში? ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. 9, ტფილისი, 1929, გვ. 116—117; ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა (II გამოცემა): შრომები, ტ. 1, თბილისი, 1967, გვ. 167; არნ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 139; ნ. კოტიხოვი, კილოს კატეგორია ქართულ ენაში: თელავის პედინსტიტუტის შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 388—389...

² Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, М.-Л. 1925, გვ. 161.

რებას იზიარებს გ. დეეტერსი³. სხვა თვალსაზრისის მიხედვით, -ო-სუფიქსიანი II კავშირებითის პირვანდელი მაწარმოებელი უნდა ყოფილიყო -ე სუფიქსი. მისი შერწყმით ფუძისეულ ვ-სთან მივიღეთ -ო⁴. არსებობს სხვა თვალსაზრისიც, რომლის მიხედვითაც კავშირებითის -ო უკვე ძველსავე ქართულში თავისთავადი, დამოუკიდებელი მაწარმოებელია და არა კომპლექსის შერწყმის შედეგი, თუმცა უფრო აღრინდელ საფეხურზე ამგვარი პროცესის შესაძლებლობაც არ არის გამორიცხული⁵.

ამგვარად, სამეცნიერო ლიტერატურაში II კავშირებითის მაწარმოებელთა პირვანდელი სახისა და მათი ურთიერთმიმართების შესახებ არაა აზრთა ერთგვარობა. ფაქტი კი ერთია: თანამედროვე ქართულში -ა, -ე, -ო სუფიქსები დამოუკიდებელი მორფოლოგიური ოდე-ნობებია და „სინონიმურ“ აფიქსებად წარმოგვიდგება.

მეორე კავშირებითის მაწარმოებელთა განაწილება არცთუ მარტივ სურათს ქმნის. ჩვეულებრივ, მიუთითებენ, რომ მეორე კავშირებითი იწარმოება ნამყო ძირითადის ფუძისაგან და -ა, -ე, -ო სუფიქსთა განთავლენა დამოკიდებულია ნამყო ძირითადის წარმოების ტიპზე; სხვაგვარად, ნამყო ძირითადის წარმოება განსაზღვრავს II კავშირებითის წარმოებას. არნ. ჩიქობავა აღნიშნავს: „ქართულში ამ დროის საწარმოებლად სამი სუფიქსი იხმარება: -ე (დ-თი ნაწარმოებ ვნებითთან მეტწილად და ზოგ სხვა გარდაუვალ ზმნებთან), -ა და -ო გარდამავალ ზმნებთან და ი-თ და ე-თი ნაწარმოებ ვნებითებთან; აორისტში თუ -ი ანდა ნოლი გვაქვს მაწარმოებლად, აქ -ა გვექნება (დავკარ — დავკრა, ვთქვი — ვთქვა, დავაბი — დავაბა), თუ აორისტში -ე არის, აქ -ო იქნება მაწარმოებელი სუფიქსი (გავაკეთე — გავაკეთო, ვწერე — ვწერო, ვზომე — ვზომო)“⁶.

როგორც ვხედავთ, წარმოების თვალსაზრისით შედარებით მარტივი ვითარება -ო-სუფიქსიანი მეორე კავშირებითში გვაქვს: თუ ნამყო ძირითადის მაწარმოებელი არის -ე სუფიქსი, II კავშირებითში -ო სუფიქსი გვექნება.

³ G. Deeters, Das karthvelische Verbum, Leipzig, 1930, გვ. 155.

⁴ გ. როგავა, აორისტისა და კავშირებითი II-ის ზოგ აფიქსთა გენეზისისათვის -ე სუფიქსთან დაკავშირებით ქართულსა და მეგრულში: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 8, 1945, გვ. 652.

⁵ ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, [ვა], [ვა], [უე] და [ო] სეგმენტთა ურთიერთმიმართებისათვის ძველ ქართულში: მრავალთავი, III, თბ., 1973.

⁶ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 142.

შენიშვნა: ნამყო ძირითადისა და II კავშირებითის ფორმათა ამგვარი ურთიერთმიმართების შესახებ ქართული ენის პრაქტიკულ გრამატიკებშიც არის მინიშნებები. ანტონ პირველი ნამყო ძირითადის -ე და II კავშირებითის -ო სუფიქსების მიმართებას ზმნათა ერთ-ერთ საკლასიფიკაციო ნიშნად გამოიყენებს და გამოყოფილ ჯგუფებს ამ ნიშნის მიხედვით ახასიათებს: „ესე სრულსა შინა განიკიდურებს ე. მაგალითებრ: განეპბანე და მყოობადსა შინა ო. მაგალითებრ: განეპბანო“⁷. ამ ტიპის ყველა ზმნა ამგვარადაა დახასიათებული. საერთოდ, ანტონ პირველი ზმნათა ჯგუფების გამოყოფისას ნამყო ძირითადისა და II კავშირებითის ფორმათა ჩვენებს, მათ ურთიერთმიმართებას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს. გაიოზ რექტორი ზმნათა უღვლილების ჯგუფების დახასიათებას სისტემატურად ამ ნიშნის მიხედვით ახდენს („ნამყო სრულსა დროსა პირტმლსა და მეორესა პირსა შინა განიკიდურებენ ე და მყოობადსა შინა ო“) და ცალკეულ შემთხვევებში ჩამოთვლის იმ ზმნებს, რომლებიც ამ წესს არ ემორჩილება („რომელნიცა სხუაობენ სრულსა და მყოობადსა დროსა შინა“)⁸.

შესაბამისობა — ნამყო ძირითადის -ე; II კავშირებითის -ო — უვამონაკლისო ჩანს. იქნება შთაბეჭდილება, რომ აღნიშნული წესი პირუკუ არ მოქმედებს. ახალ ქართულში დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როცა II კავშირებითი -ო სუფიქსით არის ნაწარმოები, შესაბამისი ნამყო ძირითადი -ი-ელემენტია: მივაგენი — მივაგნო, შევიპყარი — შევიპყრო, ვიყავი — ვიყო... გვაქვს პარალელური წარმოების შემთხვევებიც: დარგავს||დარგოს, მომკავს||მომკოს. ნიმუშად შეიძლება რანდენიმე მაგალითის დამოწმება სამწერლობო ენიდან:

შერე ეს ქვეყანა და ვიპყროთო (ი. ვოვ.).

რომ საქართველომ მტკიცედ დაიპყრას ქრისტეს მოძღვრება (აკაკი).

ყველამ მიუზღოს სათავისო, შესაფერისი (ო. ჩხ.).

ყველამ უნდა მიზღას ჩემი დანაკარგი (ილია).

იქნებ მოგვითხროთ, როგორ იპოვეთ საკუთარი სტილი თარგმანში (თ. ჩხენკ.).

ვინ მოგვითხრას მათი საქმე უთვალავი, საგმირონი (აკაკი).

მაშ ამ დილით ვარდი დავრგო? (ო. მამფ.).

ჩრდილისათვის დავრგათ რამოდენიმე ხე (მ. ნოზ.).

დათესვის შემდეგ ნიადაგი ყუთებში კარგად უნდა მოიარწყოს (მ. ჩახნ.).

ნაკვეთი უნდა მოიარწყოს საჭიროების მიხედვით (მ. ნოზ.).

მეტი გზა არ არის, ცოლი უნდა შევრთათ (ილია).

⁷ ანტონ პირველი, ქართული ღრამმატიკა, თბ., 1885, გვ. 24.

⁸ გაიოზ რექტორი, ქართული ღრამმატიკა, თბ., 1970, გვ. 72—95.

ასეთი წალი შეერთო... (ილია).

ესე არ მთმასწრონ (ნ. შიუკ.).

უი, ნეტავი კი იმ ბედნიერ დღეს შევესწრა (ილია) და სხვ.

ბირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ -ა- და -ო- სუფიქსიან პარალელურ ფორმათა არსებობა მეორე კავშირებითში ზემოთ წარმოდგენილ კანონზომიერებას არ არღვევს: ყველა შემთხვევაში პარალელური წარმოება დასტურდება ნამყო ძირითადად⁹. სხვაგვარად: პარალელური წარმოება II კავშირებითისა (როცა პარალელურ ფორმათაგან ერთ-ერთი -ო- სუფიქსიანია) შეპირებულთა ნამყო ძირითადის პარალელური წარმოებით. -ო-სუფიქსიანი ფორმები II კავშირებითისა ნამყო ძირითადის -ე-სუფიქსიან ფორმათა შესაბამისია. ეს ფაქტია. მაგრამ დგება საკითხი იმის შესახებ, თუ სალიტერატურო ენის ნორმათა თვალსაზრისით პარალელურ ფორმათაგან რომელს მიენიჭოს უპირატესობა.

გფიქრობთ, საკითხის განხილვისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის ჩვენებას (მხოლოდობით რიცხვში). მიუთითებენ, რომ „თუ აორისტში **სვ-დო** არის წარმოდგენილი, II კავშირებითის ნიშანი **ო** იქნება“¹⁰. აქედან გამომდინარე, პარალელური წარმოება II კავშირებითისა მოსალოდნელია მხოლოდ მაშინ, თუ სუბიექტური მესამე პირის პარალელური ფორმები არსებობს (-ა- და -ო- სუფიქსიანი); იმისდა მიხედვით, ამ უკანასკნელთაგან რომელს ენიჭება უპირატესობა, უნდა გადაწყდეს II კავშირებითის პარალელურ ფორმათაგან ერთ-ერთის უპირატესობის საკითხიც.

I. შევიპყარ||შევიპყრე, ვიგრძენ||ვიგრძნე, ვიცან||ვიცნე, მოვასწარ||მოვასწარე, ჩავფალ||ჩავფლე და სხვა ამგვარ პარალელურ ფორმათა არსებობამ შეაპირობა პარალელიზმი სუბიექტური მესამე პირის ფორმებშიც: შეიპყარ||შეიპყრო, იცნა||იცნო, მოასწრა||მოასწრო, ჩაფლა||ჩაფლო... ერთი და იგივე ზმნა ორგვარი ყალიბითაა წარმოებული:

- შევიპყარ-(ი)||შევიპყრ-ე
- შეიპყარ-(ი)||შეიპყრ-ე
- შეიპყრ-ა||შეიპყრ-ო

რამდენადაც ამ ტიპის ზმნებში სუბიექტური მესამე პირის -ო-სუფიქსიანი ფორმებია ნორმატული (შეიპყრო, იგრძნო, იცნო, მო-

⁹ ნამყო ძირითადის პარალელურ ფორმათა შესახებ მსჯელობისათვის იხ. ჩვენი: სუბიექტური მესამე პირის -ო სუფიქსის შესახებ თანამედროვე ქართულში—
კრ. „ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები“, IV, თბ., 1981.

¹⁰ ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

ასწრო, ჩაფლო, გამოაკლო, დაამყნო...), -ა-სუფიქსიანი ვარიანტები იშვიათია, ან საერთოდ არ გვხვდება თანამედროვე ქართულში (იპყრა, იცნა, იგრძნა... ჩვეულებრივი იყო ძველი ქართულისათვის), მეორე კავშირებითის პარალელურ ფორმათაგან უპირატესობა უნდა მიენიჭოს -ო-სუფიქსიან ვარიანტებს (შეიპყროს, იგრძნოს, იცნოს, მოასწროს, ჩაფლოს...) -ა-სუფიქსიან ვარიანტებთან შედარებით (შეიპყრას, იგრძნას, იცნას, დაესწრას, ჩაფლას...).

II. ქართული ენის განმარტებითი და ორთოგრაფიული ლექსიკონები¹¹ პარალელურ კანონზომიერ ფორმებად წარმოგვიდგენს დებს ზმნის ნამყო ძირითადის სუბიექტურ მესამე პირში დადვა||დადო ფორმებს, რაც, ჩვენი აზრით, დავას არ იწვევს. რამდენადაც ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის ჩვენებას ანგარიში ეწევა II კავშირებითის პარალელურ ფორმათა ანალიზისას, დადვას||დადოს ფორმებიც თანაბარუფლებიანად, კანონზომიერად უნდა მივიჩნიოთ.

III. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სუბიექტური მესამე პირის ფორმებს პარალელურად, -ა და -ო სუფიქსებით, იწარმოებს შემდეგი ზმნები: დარგა||დარგო, მორწყა||მორწყო, მიუზლა||მიუზლო, დაართა||დაართო¹². ამათ რიგში უნდა ჩადგეს: მომკა||მომკო, განერთხა||განერთხო, დამწყსა||დამწყსო, დაუხშა||დაუხშო, დაიხრჩვა||დაიხრჩო, ჩაასვა||ჩაასო... სუბიექტურ მესამე პირში პარალელურ ფორმათა არსებობის ასხნა -ა და -ო სუფიქსთა თავისუფალი მონაცვლეობით გაჭირდება. დარგა და დარგო სხვადასხვა პარადიგმის წევრებია (იხევე, როგორც შეიპყრა||შეიპყრო):

დავრგა||დავრგე
 დარგა||დარგე
 დარგა||დარგო

სამწერლო ენაში ყველა ფორმა დასტურდება:

მე გა დ მ ო ვ რ გ ი მიწაზე ყვავილი (ჭ. ლომთ.).

უკრაინაში გადარგე ლექსი და მოაშენე ქართული ბაღი (ბ. ჩიქ.).

მოიღან გა დ მ ო რ გ ე ნაზი სუმბული (ბ. ჩიქ.).

¹¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. ტ. 1—3, თბ., 1950—1964; ე. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. გ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი, თბ., 1968.

¹² ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 430; ა. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978, გვ. 60.

კაცად მაშინ ხარ საქები, თუ ეს წესი წესად დარგე (ილია).

ვაზი გადმორგა (ქველ).

ერთხელ ბავშვების მამას სურდა შეეფურჩქნა ვარდის პატარა ჩირგვები, რომლებიც დარგო ამასწინათ თავის ბაღში (ი. გოგ.).

სუბიექტური მესამე პირის -ა და -ო სუფიქსიანი ფორმები სამწერლო ენაში თითქმის თანაბარი სიხშირით გვხვდება, ეს ფაქტი ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონშიც იჩენს თავს: რგ ძირის შემცველ ზმნებთან ნამყო ძირითადის ფორმები წარმოდგენილია როგორც -ა, ისევე -ო სუფიქსით (დარგა, გადარგა, მიარგა, გადმორგა, შემორგა, გადაურგა — შემოარგო, ჩარგო, წარგო, შერგო, დაურგო, წაურგო); მდგომარეობა თითქმის ასეთივეა ამ ტიპის სხვა ზმნათა შემთხვევაშიც (აწყა, დაწყა, აუწყა, მიიწყა, მაგრამ აიწყო, ამოწყო, გამოუწყო... მორწყა, დარწყა, ამორწყა, მაგრამ არწყო, მორწყო... მომკა, გადამკა, მოუკა, მაგრამ დამკო, მოიმკო, მოუკო...). ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ, დაღვაწდად ფორმათა მსგავსად, დარგა||დარგო, მომკა||მომკო თანაბარუფლებიანი, კანონზომიერი ფორმებია. შესაბამისად, თანაბარუფლებიან, კანონზომიერ ფორმებად უნდა მივიჩნიოთ ამ ტიპის ზმნათა II კავშირებითის ფორმებიც: დარგახს||დარგოს, მორწყახს||მორწყოს, მიუზღახს||მიუზღოს, დაართახს||დაართოს, მოიმკახს||მოიმკოს, განერთახს||განერთოს, დამწყახს||დამწყახოს, დაუხშახს||დაუხშოს, ჩაახვახს||ჩაახვოს...

იმის ნათელსაყოფად, რომ მეორე კავშირებითის პარალელურ (-ა და -ო-სუფიქსიანი ფორმათა გაჩენისა და, შესაბამისად, პარალელურ ფორმათაგან ერთ-ერთისათვის უპირატესობის მინიჭებისას ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის ფორმათა ჩვენებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს, ერთი ფაქტის მოხმობა შეიძლება:

დასტურდება ნამყო ძირითადის I და II პირის ფორმათა პარალელური წარმოება: გამაქერ||გამაქრე, მივაგენ||მივაგენე, გავიძერ||გავიძრე, შევიძელ||შევიძლე:

მომკალ, გამაქერ (ილია).

აქრე, აქრე სანთელი, მე მაინც ავანთებ მას (პ. ლომთ.).

ბოლოს მივაგენით, მაგრამ დილას აქეთ კი ვდევთ (პ. კაკ.).

ვერ შევიგნე, რა სისულელე ჩავიძინე (სკომ.4).

გავიძერ ხანჯალი (ილია).

დამბაჩავ გავიძრე (ილია).

დაცურებდი, ვეღარ გავიძელ, ლოყით კონცა მე მოგპარე (ილია).

ვაიმე, შეილო, თუ მშიერმა, მწყურვალმა და ხელმეორედ დაობლებულმა...

ვეღარ გასძლე და დამიჭლეძი (მე. ვახ.).

ყველა შემთხვევაში გვაქვს ნამყო ძირითადის პარალელური წარმოება (-ე- სუფიქსიანი და უნიშნო — resp. -ი- ელემენტისანი), მაგ-

რამ, რამდენადაც სუბიექტურ მესამე პირში მხოლოდ -ო-სუფიქსიანი ფორმები დასტურდება (გააქრა, გაიძრა, მიაგნა, გაძლა არაა ბუნებრივი, ჩვეულებრივია გააქრო, გაიძრო, მიაგნო, გაძლო...), ამ ზმნათა II კავშირებითშიც გამოირიცხულია პარალელიზმი: მხოლოდ -ო სუფიქსიანი წარმოება გვაქვს: გააქროს, გაიძროს, მიაგნოს, გაძლოს...

ყოველივე ზემოთქმულიდან ერთი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: მეორე კავშირებითში -ა და -ო სუფიქსებიანი პარალელურ ფორმათა არსებობის საფუძველი ნამყო ძირითადის პარალელური წარმოებაა. პარალელურ ფორმათაგან II კავშირებითის -ო-სუფიქსიანი ვარიანტები ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის -ო-სუფიქსიანი ფორმათა შესაბამისია. აქედან გამომდინარე, II კავშირებითის პარალელურ წარმოებაში -ო-სუფიქსიანი ვარიანტებს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა -ა-სუფიქსიანთან შედარებით, თუ ნამყო ძირითადის სუბიექტურ მესამე პირში -ო სუფიქსიანი ვარიანტებია მართებული. ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის -ა- და -ო-სუფიქსიანი ფორმათა თანაბარუფლებიანობა II კავშირებითის პარალელურ ფორმათა თანაბარუფლებიანობის საფუძველად უნდა მივიჩნიოთ.

ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც II კავშირებითში -ო სუფიქსი გვაქვს და შესაბამისი ნამყო ძირითადის ფორმაში -ე სუფიქსი არ დასტურდება, არის იყოს ზმნა. თუ ამ ფორმაში -ო კავშირებითის მაწარმოებელია და მისი გამოყოფა საერთოდ შესაძლებელია, ისევე, როგორც ნამყო ძირითადის ფორმის (იყო) ბოლოკიდური -ო-სი¹³, მაშინ შეფარდება — ნამყო ძირითადის -ე: II კავშირებითის -ო — უგამონაკლისო არ იქნება. როგორც ჩანს, ამ გამონაკლისის თავიდან აშორების ცდაა ენაში -ე სუფიქსიანი ფორმების გაჩენა: ვიყვე — იყვე — იყვეს, რაც სამწერლო ენაშიც იჩენს თავს:

შერცხვენილი ვიყვე, თუ სანაქებოდ არ მოვუღბინო (დ. კლდ.).

13 ბ. ჯორბენაძე, ფორმანთა სემანტიკური ინფორმატიულობის საკითხისათვის ქართულში: ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბ., 1980, გვ. 82.

განა არ გინდა, რომ შენი შრომა უფრო ნაყოფიერი და გრძელი იყვეს?
(მკ. გაბ.).

სული მორჩილი ნეტარია, თღონდ აქ ვ ი ყ ვ ე თ (ო. ჩხ.).

ამგვარ ფორმათა უმართებულობას და, შესაბამისად, იყოს ფორ-
მის მართებულობას ნამყო ძირითადის სუბიექტური მესამე პირის იყო
ფორმაც ადასტურებს: სუბიექტური მესამე პირის -ო სუფიქსიანი
წარმოების შესაბამისი მხოლოდ -ო სუფიქსიანი II კავშირებითია.
